

Varga Éva Katalin

Régi magyar anatómiai neveink

<https://doi.org/10.61333/mony.v23i1.12606>

A MAGYAR ANATÓMIAI NEVEK FORRÁSAI

Legrégebbi anatómiai neveink a testrészek, nagyobb testtájak és egyes szervek nevei. Többségükben ősi örökségünkbe taroznak, mint például *fej, agy, szem, fül, száj, nyak, nyelv, íny, fog, váll, kéz, láb, mell, ín, ujj, szív, epe, háj, máj, lép, vér* stb. Van közöttük néhány török eredetű jövevényszó is, mint a *gyomor, köldök, boka, térd, kar* (20).

A régi magyar orvosi nyelv fő forrásai a szójegyzékek és szótárak, például a *Schlägli szójegyzék* a XIV–XV. század fordulójáról, a Murelius-féle szójegyzék 1533-ból, Pesti Gábor négy nyelvű *Nomenclaturája* 1538-ból, Calepinus tíz nyelvű szótára 1585-ből vagy Szikszai Fabricius Balázs szójegyzéke 1590-ből, valamint Szenczi Molnár Albert latin–magyar szótára 1604-ből (18, 19). Fontos forrásaink még Váradi Lencsés György XVI. századi orvosi könyve, az *Ars medica*, a füveskönyvek, mint Méliusz Juhász Péter 1578-ban megjelent *Herbariuma*, valamint a kéziratok receptgyűjtemények és orvosságot könyvek (18). Büky (12a) a korabeli szótárak jelentőségét hangsúlyozza: „a XVI. században a szótárírás viszonylag fejlettebb szinten állott, mint az egyes szaktudományok, a szótárírók gondosan összegyűjtötték és közös nevezőre hozták a korabeli szakkifejezések anyagát, míg a szakírók szövegeiben ugyanezek a kifejezések sokszor heterogén alakban és következtelen használatmóddal fordulnak elő” (12b). A XVII. századi szaknyelvújítás úttörői, Apáczai Csere János és Pápai Páriz Ferenc is többnyire a görög–latin mintákat másolták a hiányzó magyar szakkifejezések megalkotásakor (44). Ez a törekvés fokozottan érvényesül a XVIII. század végén és a XIX. század első felében, a szaktudományok művelésére alkalmas magyar orvosi nyelv létrehozásának és a magyar nyelvű orvostudomány elindításának időszakában. Bugát Pál legfontosabb eszköze a magyar anatómiai nevek megalkotása során a tükörfordítás volt, elsősorban a görög–latin anatómiai nevek elemről elemre való másolásával, az anatómiai szakkönyvek német mintáira is támaszkodva (45). Emellett sok tájnyelvi és régi, a köznyelvben elavult szót emelték be a szaknyelvekbe új, szaknyelvi jelentésekben.

A SZÓJEGYZÉKEK ANATÓMIAI NEVEI

A szójegyzékekben a mai szótáraktól eltérően a szavak nem ábécérendben, hanem témakörök szerint vannak csoportosítva. A *Schlägli szójegyzék* például a 278. sorszámútól a 467. tételig mintegy 190, testünkkel kapcsolatos latin szót sorol fel magyar megfelelőjével együtt. Szerepelnek közöttük egyszerű, képzett és összetett szavak, például *oculus: zem* ’szem’; *cartilago: porchogo* ’porcogó’, *timpus: fwltw* ’fültő’, *maxilla: altetem* ’állcsont’, és szókapcsolatok is, jelzős és birtokos szerkezetek: *sublabium: also ayak* ’alsó ajak’, *anticiput: nayknak kamaraya* ’nyaknak kamrája’ (34).

KIVESZETT SZAVAK

A szójegyzékek azért is nagy jelentőségűek, mert az emberi test részeinek olyan korabeli elnevezéseit vagy olyan szójelentéseket is felsorolnak, amelyek a nyelvújítás korára eltűntek. Ilyen például az elsőként a XIII. század közepén az *Ómagyar Mária-síralomban* ’szív, lélek’ jelentésben adatolt *jonh* (7g). A szó eredeti jelentése ’belső, valaminek a belseje’ lehetett, ebből vezethetők le az érintkezés alapján történt átvitelrel keletkezett ’has, ágyék, gyomor, máj, epe, majd a ’szív’, illetve ’lélek’ jelentései is. Talán a tájnyelvi *ihos* ’szomjas’ és *ihazik* ’szomjazik’ szavak tartoznak a szócsaládjába (40).

JELENTÉSVÁLTOZÁSOK AZ ANATÓMIAI NEVEKBEN

A szójegyzékek és korabeli szótárak anatómiai neveit mai nyelvünkben gyakran más, az eredetitől eltérő jelentésben ismerjük.

A *crus: zar* (34) ’szár, a láb térdtől bokáig, illetve a kar könyöktől csuklóig terjedő része’ örökségünk az ugor korból. A mai köznyelvben rendszerint birtokos személyjeles alakban fordul elő, mint *lába szára*, önálló használatában népies vagy régies minősítésű. További jelentései, mint a ’növény levelét vagy virágot tartó része’, ’tárgy nyel’ vagy ’nadrág,

lábbeli combot, illetve lábszárat takaró része' hasonlóságon alapuló átvitelrel alakultak ki. Talán a vitatott eredetű *szárny* szó is a szócsaládjába tartozik (40). Bugátnál is a *crus* megfelelője: *crus: szár; alszár; crura cerebelli: agyacs szárai* (10b). Anatómiai névként ma már csak a *lábszár* és a *szárkapocscsont* összetételben él, ám a XIX. században használatos volt a *kézsár* is: „A széles ért. [= értelemben] vett kéznek alsó fele, a könyök és kézgyökér [= kéztő] között, mint a lábszár a lártnak azon része, mely térdtől bokáig nyúlik. Másképp: alkar” (13).

A *tetem* szó a mai nyelvben 'holttest' jelentésben ismert, a régiségben azonban 'csont' volt a jelentése: *maxilla: áltetem* 'állcsont' (34); *crus: sar tetem* 'lábszárcsont' (35). Önálló szóként mindkét szójegyzékben a latin *costa* 'borda' megfelelőjeként szerepel: *costa: tetem* (34, 35), jelentése azonban ebben az esetben 'csont', amit az is alátámaszt, hogy a szójegyzékekben a test fő alkotórészei között kapott helyet, a *Schlägli* szójegyzékben a *cuttis: bwr* 'bőr' és a *cartilago: porchogo* 'porc' között. Talán a latin *costa* és a szláv nyelvek 'csont' jelentésű *kostb* szavának hangalaki összecsengésével és emiatt történt jelentésbesugárzásával is számolhatunk. A latin *costa* 'borda' jelentésű magyar megfelelővel először az *oldalchont* szerepel, Pesti Gábor 1538-as négy nyelvű szójegyzékében (29). Maga a *borda* szó szláv eredetű, először 'takácsborda' jelentésben került a magyarba, a XIV. század közepén. Anatómiai jelentése több mint 100 évvel későbbi névátvitel, ami a bordacsontok és a szövésnél használt, rámbába szorított vékony nádpálcikákból álló fésűszerű eszközhöz való hasonlósága alapján a magyarban jött létre. Csont neveként a *borda* valószínűleg az *oldalborda* összetételből vonódott el, először Méliusz *Herbáriumában* (7c) fordul elő.

A finnugor eredetű *agy* 'elülső rész; homlok > 'koponya' jelentésszűkülésen ment át, a magyarban eredetileg a 'koponya, fej csontos váza' jelentésben volt használatos. Az *agy* eredeti 'koponya' jelentését bizonyítja az *agyafúrt* összetétel, amely a koponyalékelés, egy ősi gyógyító eljárás emlékét őrizi, valamint az *agyon-* igekötő, amely az *agyon üt / agyon ver* 'fejbe üt' > 'halálra ver' szókapcsolatból először határozószóvá, majd a XIX. századra a cselekvés gyakoriságát, túlzott ismétlődését jelentő igekötővé vált (7a, 7b). A *koponya* első előfordulása a *Schlägli* szójegyzék *hausorium – capina* 'merítőedény' adata (34). Mai 'fej csontos váza' jelentése az *agya koponyája* szókapcsolatból keletkezett a XVI. század első harmadában. További jelentésfejlődésében a *koponya* az *agy* helyébe lépett, míg annak jelentése az 'agyvelő' felé tolódott el. A latin *cerebrum* 'nagyagy' magyar megfelelőjeként Bugát Pál vezette be anatómiai névként, a *cerebellum* 'kisagy' neveként pedig az *agyacs* kicsinyítő képzős alakot (10b). A magyar *agy* és *koponya* szavakéhoz hasonló jelentésváltozást figyelhetünk meg az orosz *черепа* 'cserépdarab, cserépedény' esetében, amely a *черепа главы / черепа головной* 'fej cserepe' szókapcsolatból vonódott el, és lépett az eredetileg 'koponya' jelentésű orosz *лоб* helyébe, amelynek jelentése így 'homlok' lett.

A finnugor eredetű *íny* mai 'foghús' jelentése is érintkezésen alapuló névátvitellel alakult ki. A *Schlägli* szójegyzékben a *pallatum: en* [= ín] 'szájpadlás' és a *faux: idem* [= ugyanaz] 'torok' jelentésben szerepel. Bár mai 'foghús' jelentésében már 1538-ból adatolt (40), a *palatum molle* 'lágyszájpadlás' anatómiai név még Bugátnál is *lágyszájpadlás* (10d) volt. Eredeti jelentését a ma már inkább csak a nyelvészetben használatos *velum palatinum* (5a) és *palatum velum* (< latin *velum* 'vitorla') nevéből tükörfordítással kialakult *ínyvitorla*, valamint a nyelvújítási *ínyenc* őrizi.

ILLETLEN SZAVAK

A régi anatómiai nevek vizsgálata során nem csak jelentésváltozással kell számolnunk, egyes esetekben a szavak használati szabálya, stílusrétegbe való tartozása változott. A nemi szervek és tájéuk semleges megnevezése még napjainkban sem egyszerű. A szójegyzékekben és a korabeli orvosi művekben a *szeméremtest* összetétel – például *Cunnus: Assonembernek semermus teste* (35), *Szemerem Testnek* (46c) – előtagja a *szemérem* 'szégyenérzet, szégyen', illetve '(főleg női) szeméremtest' jelentésű szláv szóból ered (47). Anatómiai névként a latin *pudendum* 'szégyellnivaló' (< *pudet* 'szégyell') tükörfordítása: *Pudendum muliebre* 'női szeméremtest', *Rima pudendi* 'szeméremrés' (5b).

A korabeli források egyes nemi szervekre vonatkozó szavai a mai olvasó számára illetlenek, sőt közönségesek: *vulva: picha* 'női szeméremtest', *culus: seg* 'ülep, fenék', *testiculus: mon* 'here', *priapus: faz* 'hímvesző' (34); *Testiculi, testes: Embernek peczy* 'herék' (35); „Az Tek [= hímvesző] es az Monyak [= herék]” (46b). Az eredetileg 'tojás, here' jelentésű *mony* a XVIII. század közepétől 'hímvesző' jelentésben volt használatos: „Tököknek [= heréknek] azok a' tojás forma golyók mondatnak, a' mellyek a' mony [= hímvesző] alatt le függnek” (32c); „A férjfiú nemző vagy tenyészrészei [...], mellyek kívül látszatnak, [...] a borék, a tökök, az ondósinórok, és a mony” (9f).

A stilisztikai különbségeket valószínűleg orvosíróink is érzékelték: „Ezen részek, melyek köz nyelven picsának (vulva) udvariban pedig asszonyi szeméremnek (Pudendum muliebre) neveztetnek” (9g). Ennek ellenére a kérdéses szavak némelyike a XIX. században általánosan használatban volt. Orvosi szaknyelvi használatukat bizonyítja, hogy nemcsak önállóan, hanem szóösszetételekben és szóképzésben is előfordulnak: „Más kissébb [ideg]ágak a seggzármába meg seggemelintőkbe, a segg, a gát, meg a szernérmajkak bőrébe mennek” (9i); „A méhhüvely nyílása körül egy pinszorítónak (Constrictor cunni) nevezett izom találtatik, mely a bemenetelt képes szűkíteni” (9h). „A' geczének [= ondó] természeti higítóiban, t. i. a' dülle' [= dülmirigy, prosztata] nedvében, a' Cowpermirigyek 's geczecső' [= ondóvezeték] váladékaiban, a' hüvely' és méh' nyálkaiban a' geczélyek [= hímivarsejtek] sokkal frisebbek” (33).

HASONLÓSÁGON ÉS ÉRINTKEZÉSEN ALAPULÓ NÉVÁTVITELEK

A régi anatómiai nevek között több hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátvitelt találunk. A *Schlägli szójegyzékben* szereplő anatómiai nevek közül például ma is használatos a *lapocka* (*scapula*) és a *méh* (*uterus*). Mindkét szavunk szláv eredetű, és hétköznapi használati tárgyakhoz való alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel jöttek létre. A *lapocka* a 'lapát, ásó' jelentésű szláv *lopata* kicsinyítő képzős alakjának átvétele, XV. század eleji első adata anatómiai értelmű: *scapula: idem* [= ugyanaz, *humerus: val* 'váll'] *vel lapchka* (34). Ebből arra következtethetünk, hogy a névátvitel az átadó szláv nyelvben ment végbe. Bár a *méh* 'uterus' jelentése megmagyarázható érintkezésen alapuló névátvitellel, etimológiai szótáraink szerint származtatásában nehézséget okoz, hogy a szláv szavak eredeti 'zsák; tömlő, cső; prém, szőrme' jelentése a magyarban nem adatolt. Másrészt, a szláv nyelvekben nem bizonyítható az 'anyaméh' jelentés, csak 'has, altest' jelentés a bolgárban és '(húgy)hólyag' a szlovénban (40). A XV. század közepétől a *méh* mellett egy másik 'anyaméh' jelentésű szláv eredetű szó is volt nyelvünkben, a *nádra, mádra* vagy *mátra*: „Az Azzonállatnak Madraját awagy Mehet” (46d), ami egészen a XIX. századig használatos volt az orvosi művekben: „Az Afzfonyi nemeknek fzeméremteftei [...] Belső 1. a' nádrahüvely, 2. a' nádra, 3. a' két nádra kürtek, 4. a' két tojásfészkek, 5. a' két széles nádrakötők, 6. a' két kerek nádrakötők” (32d). A szláv nyelvekben a szó többes számú volt, eredeti jelentése 'belső, valaminek belseje' volt. A magyarban az 'anyaméh' jelentésen kívül 'szorongató, fájdalmas görcs', 'havivérzés' és 'magzatlepeny' jelentéssel is rendelkezett.

Az átvitelek esetében gyakori birtokos szóösszetételek közül ma is él a *timpus: fwltw* 'fültő', *sinciput: nayk zirth* 'nyakszirt' és a *polles: terd kalach* 'térdkalács'. A *tő* 'testrésznek, végtagnak a törzzsel érintkező része' jelentésben több mai anatómiai névben megtalálható, mint *kéztő, lábtő, combtő, a szirt* 'magas, meredek szikla, sziklacsúcs' azonban csak a *nyakszirt* összetételben. A *polles (poples)* 'térdhajlat' megfelelőjeként adatolt a *térdkalács (patella)* anatómiai név. Az európai nyelvekben a csont elnevezései két latin mintára vezethetők vissza (21). Az egyik a *patella* 'csésze, tál, serpenyő' másolásával keletkezett, mint például az angol *kneepan* 'serpenyő' vagy az orosz *надколенная чашечка* 'csésze', a másik pedig a korábbi, a *rota* 'kerék' kicsinyítő képzős alakját, a *rotula* 'kis kerék; térdkalács' anatómiai nevet másolja, mint a német *Kniescheibe* 'korong, tárcsa'. A magyar *térdkalács* anatómiai név *kalács* eleme örzi az összsláv *kolačb* eredeti 'kerék alakú, kerek tárgy' jelentését (7h), a szlovén *pogáčica* 'kerek süteményféle' jelentésjegyű névvel együtt valószínűleg a *rotula* hatására jöttek létre (43).

Néhány esetben a mai anatómiai név a szójegyzékben szereplőtől eltérő szemléletű névátvitelt mutat, például a *palpebra: zem fedel (szemfedél)* helyett *szemhéj*, valamint a *papilla:*

chech heg (csecshegy) helyett *emlőbimbó, mellbimbó* (34). A *spicium: hátor* 'hátgerinc' összetétel, amelynek második eleme az *or* 'állati gerinc', az *orr* 'orom, magaslat, előre nyúló rész' szóból alakult ki jelentésselkülönüléssel (40). A névátvitel alapja a gerincoszlop és a hegygerinc hasonlósága, amit a magyar *gerinc* és több szláv nyelv hasonló jelentésű szavának, például az orosz *xpebem* 'hátgerinc, hegygerinc' jelentésszerkezetében is megfigyelhetünk. A konyhai nyelvből ismert *orja* 'sertés húsos hátgerince, illetve az ebből készült húsétel' a *háta orja* birtokos szó szerkezetből alakulhatott ki (40). Az *orj* csonkolt alak Bugátnál is megvan a 'csigolya tövisnyúlványa' jelentésben: „A tövisnyútvány vagyis orj (Processus spinosus) az ív közepéből dűdorodik ki hát felé, ezen nyútvány a felső gerinczeken [= csigolyákon] valamivel vastagabb, az alsókon két oldalról öszvenyomott [...] Az orjak arra valók, hogy hozzájuk több szálagok [= szalagok], és izmok feszüljönnek” (9a). A mai *tövisnyúlvány* név a latin *processus spinosus* tükörfordítása. A *spina* 'tövis' már a klasszikus latinban is rendelkezett 'hátgerinc' jelentéssel (16). Figyelmet érdemel még az *armus: mely kalan* [= mellkanál] kifejezés, amely eddig nem kapott kielégítő értelmezést. Latin megfelelője, az *armus* 'állat szügye' alapján a szegycsontra gondolhatunk, amelynek egyes részei a kardhoz való hasonlóságukról kapták a nevüket a latin nevezéktanban: *manubrium sterni* 'szegycsont markolata' és *processus xiphoides* 'kardnyúlvány'. Egy másik szemlélet alapján a szegycsont, illetve a gyomorszáj tájékának szegycsont alatti bemélyedése kanálhoz is hasonlítható. Ezt a feltételezést alátámaszthatja a gyomortáji fájdalom helyének megjelölésére használt francia *sous la cuillère* és az orosz *под ложечкой* 'a kanál alatt', valamint az orosz *cocет под ложечкой* (szó szerint: 'szív a kanál alatt') 'fáj a gyomrom az éhségtől' kifejezés (48).

A későbbi forrásokban is találunk mára már elhalványult és feledésbe merült hasonlóságon alapuló névátvitelt. Ilyen a XVI. századi *ala kapczaya* birtokos szó szerkezetből kialakult *állkapca: Aalkapczaban* (46a). A *kapca* szó a szláv *kopyto* 'lópata' kicsinyítő képzős alakjából jött létre. A névátvitel alapja a magyarban az állkapocs patához, illetve patkóhoz való alaki hasonlósága volt. Később a *kapca* szó 'kis pata' > 'lábbeli' > 'harisnya helyett lábra tekert rongy' jelentésváltozáson ment át, és az *állkapca* kiszorult a használatból. A helyébe lépő *állkapocs* anatómiai név nyelvújítási alkotás, Bugát honosította meg (10c).

RÉGI SZAVAK ÚJ ANATÓMIAI JELENTÉSÉBEN

A *remese* ismeretlen eredetű (40), a szóvégi -e elhomályosult egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, mint az *epe, vese, zúza* szavakban (7k). Első adata a *Schlägli szójegyzékben* „largaon: remes” – amit a 'végbél' jelentésű *langao* szóval azonosítanak (2), és „lombus: remes” 'ágyék' jelentésben is. Nyelvjárásainkban megőrződött ez a régi szavunk, tájszótárainkban 'állat méhlepénye', 'végbél' (4e), illetve 'végbél-le-

járás (= aranyér) (39e) jelentésekkel találjuk. A mai orvosi nyelvben ismert 'vastagbél' jelentése a XIX. század elejétől adatható. A különböző jelentéseket a testrésznevek közt gyakori érintkezésen alapuló névátvitellel magyarázhatjuk (7k). Bár szláv nyelvből való származtatását kevésbé valószínűnek tartják (40), jelentéstani érvek alapján megfontolandó, hogy a szláv *remensz* 'szív, öv' kicsinyítő képzős alakjából ered (41), érintkezésen alapuló névátvitellel: 'öv' > 'a törzsnek az a része, amelyet az öv körülvesz' > 'derék' > 'ennek a testtájnak (belső) szervei'. Hasonló jelentésfejlődést találunk az orosz *пояс* (48) és a régies *чресла/чресла* (49) esetében. A *remese* Bugát korai anatómiai leírásaiban nem található meg, helyette *hurka*, *hurkabél* szerepel: „A hurkabél. (Intestinum colon) [...] a máj jobb karélyához ér, mely rész jobb, vagy fölhangó hurkának (Colon dextrum, seu ascendens) nevezetik” (9e). A későbbiekben általánossá válik a használata: *haránt remese: colon transversum* (11a); „A vastagbél, mikép a vékony, három részre oszlik. Az első – a vastagbél kezdete a vak bél, intestinum coecum – a jobb csiptájón. Innen indul ki a második darab hurkabél v. jobban remese, intest. colon” (15b); „A fel- és leszálló remesén a három taenia [= keskeny szalag] közül egy elől van s kettő hátul” (22). Mind a mai napig a vastagbél anatómiai név szinonimájaként használatos: „A vastagbél fő része a remesébél (colon), amely a hasüreg szerveit keretszerűen veszi körül. Megkülönböztetünk felszálló remesét (colon ascendens), majd haránt (colon transversum) és végül leszálló remesét (colon descendens)” (37e).

A kiavult és mai nyelvünkben már nem élő *rászt* szláv, pontosabban szerbhorvát eredetű szó, eredeti jelentése egy kóros állapot, a 'lépduzzadás' volt (< *rast* 'növés, növekedés'), első adata 1400 körüli (7j). A XIX. században tájnyelvi szóként is élt: „rácca [= lépduzzadása] vagyon” (39d). Anatómiai névként a bordaívек alatti terület, a hypochondrium megnevezésére szolgáló, érintkezésen alapuló névátvitellel a nyelvújítás korából: *rászt: hypochondrium* (10f); „[a haránt hurka (Colon transversum)] a jobb rásztájútól t. i. [= tudniillik] a köldöktájón keresztül egész a bal rásztájúig terjed el” (9e), majd újabb átvittel a hipochondria magyar megfelelőjeként is használták: „A lépkór, más névvel rászt, azon kedélyi betegség, miben valaki teste bajáról rögeszmét táplál” (31).

NYELVJÁRÁSI SZAVAK

A nyelvújítás egyik szókinccsnyerítő eszköze a nyelvjárási szavak köznyelvbé emelése volt. Az anatómiai szaknyelvi megújítása során is gyakran éltek ezzel a módszerrel.

A ma is használatos anatómiai nevek közül nyelvjárási eredetű a *lebeny*, a *lebeg* ige szócsaládjának a tagja. 1577-ből adatható első jelentése 'a szarvasmarha álla alatt lelógó húsos bőr'. Bár anatómiai 'szerv karéjszerűen elkülönülő része' jelentésben csak 1885-től adatható, az azonos tőből képzett *lebernyeg* szónak már 1805-ben volt ilyen jelentése (40).

A *bőnye* a nyelvjárásokban 'szarvasmarha álla alatt lelógó húsos bőr' (*blőnye* alakváltozatban is), 'szarvasmarha szügyének húsa', a *bőnyeg* 'mócsingos, inas, hártás hús' (4b) jelentésű. Az utóbbiból vezethető le szaknyelvi jelentése, ami először Bugátnál szerepelt: „Aponeurosis: bőnye” (10a). Etimológiai szótáraink ismeretlen eredetűnek tartják (17, 7d). Bár szláv származtatását a TESz. elfogadhatatlannak tartja, a szlovák *blana* 'hártya, mell- és hashártya', 'pergamen', 'finom, vékony bőr' és más szláv nyelvek, például az orosz nyelvjárási *блонь* 'bika melle és hátsó lábai között levő hús' és 'kemény, fehér hártya a húson' jelentései a rokonságot jelentéstani szempontból megalapozzák (27). Az 1835-ben kiadott *Német és magyar zsebszótár* a német *Flechsenhaut* megfelelőjeként hozza: „Flechsenhaut, die: bőnye” (< *Flechse* 'in, mócsing' + *Haut* 'bőr, hártya') (23). A német szó elemeinek jelentésbesugárzása alapozhatta meg a Czuczor–Fogarasi-szótárban a *bőnye* „széles, vékony mócsing, mely alakjára nézve bőrhöz hasonló” (13) meghatározását. A szaknyelvi adatok alapján a XIX. században a *bőnye* fő jelentéseleme a 'rostos hártya' volt: „A *tenyérbőnye* (Aponeurosis palmaris) A tenyéren a bőr alatt azonnal bizonyos inas és fehér hártya tűnik elő, mely az alatta fekvő izmokat és inakat fedezi” (9b); „rostos hártýák, vagy rostos burkok, bőnyék – tunicae fibrosae, aponeuroses” (15a), így jelentése feltehetően összemósódott az *izompólya* (*fascia*) jelentésével: „A szabályos elrendeződésű rostköztegekből álló hártýákhoz tartoznak a bőnyék is (Fasciae, Aponeurosen)” (26). Ezzel párhuzamosan jelentésváltozás indult meg a 'mócsing; hús inas része' jelentéselem hatására az 'in' jelentés irányába: „A bőnyék (aponeurosis) nem egyebek, mint lemezalakban kiterjesztett inak s ezekhez hasonló szerkezetűek; kötegeik egy vagy több rétegben fekszenek, azért már átmenetel képeznek a rostos hártýákhoz” (25a). Napjainkban a jelentése 'kiszélesedő in': „Lapos, lemez alakú izmok sokszor hasonló inas lemezbe mennek át; ezeket aponeurosisnak nevezük” (37a). A leíró anatómiában még szerepel, különösen a *bőnyébe megy át* (37b) szókapcsolatban és a *bőnyés* (37c) melléknévvvel, azonban a szakmai nyelvhasználat elavultnak érzékeli és fokozatosan kiszorul a használatból.

A *cseplesz* szláv eredetű jövevényszó, első előfordulása a XIV. század végéről *chepez* alakban 'főkötő' jelentésű (40). A nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok nagy alaki változottságról tanúskodnak: *csempesz*, *csepsz*, *csepsze*, *csepész*, illetve *cseplesz*. Az *l*-es alakok mindig az anatómiai jelentésre vonatkoznak, és talán a 'sarjadék' jelentésű *cseplesz* hatására jöttek létre (7e). A szlovákban és az ukránban is meglévő anatómiai jelentés hasonlóságon alapuló névátvitellel eredménye, az azonban nem világos, hogy a magyar szó esetében az átvitel a magyarban vagy az átadó szláv nyelvben történt (7e), így lehetséges, hogy kétszeres átvételről van szó, mint a *lapocka* esetében. Anatómiai jelentésében elsőként az 1533-as Murmelius-szójegyzékben adatható: *Omentum: Cheples gaay* [= csepleszháj] (35), és feltehetően a sertés beleit védő hálószerű hashártýájára mint konyhai alapanyagra

vonatkozott. Szótáraink hozzák még a 'disznó nagyobbik (azaz gyomorba töltött) gömböce', illetve 'disznó belén levő kövérség, hárj', illetve 'töpörtyű' jelentését is (39c, 4c), amelyek érintkezés alapján létrejött névátvitelek. Az anatómiai szaknyelvbe valószínűleg a konyhai nyelvhasználatból került át (1). Emberre vonatkozó anatómiai leírásban Bugátnál szerepel elsőként: „[A hashártya] azon része, mely a gyomor, és máj között foglaltatik, kis vagy gyomormáj-csepleznek (Omentum gastrohepaticum) nevezetik; [...] Ez után a hashártya a gyomrot borítja, és ezen utolsónak alsó széléhez ér, a haránt hurkához [= vastagbélhez] ereszkedik, melytől a nagy cseplez (Omentum majus) neve alatt szabadon függ alá” (9c). Az ennél korábbi orvosi művekben ugyanis *háj* néven említik: „Az hájról (De Omento) Hájnak az a' hártya mondatik, a' mellyik magában fok kövérséget tart, és a' beleket elől bé-borítja” (32b); „A' hárj (omentum) a' hashártyának két vékony leveleiből áll, mellyek között elterjednek az erek, és egy kevés zsír találtatik” (6). Egyéb korabeli, latin mintát másoló elnevezései a 'háló' és a 'takaró' jelentésekkel függnek össze: „[nevezetik] Háló hártjának vagy Takaréknak; ámbár nem lyukatsoss is mint a' háló (*Epiploon, Omentum, Rete, Reticulum* [= háló], et *intestinorum operimentum* [= belek takarója]” (28); „Reczés hárj, melyet reczealaku [= hálóhoz hasonló] ritkás hártya takar” (13). Ugyancsak a latin *rete/reticulum* tükörfordítása a nyelvjárási *rece* 'disznó belén levő hártvás, fodros hárj; cseplezhárj' (4d), valamint a német *Netz* is: „Azon hártýába, mélynek latin neve: *omentum*, német neve: *netz*, a szakácsok a disznónak vesepecsenyének nevezett részét burkolják, megsütik [...] elnevezik ezen ételt *netzbraten*-nak” (36). A nagycseplesz mai anatómiai leírása is ennek megfelelő: „durva horgolásra emlékeztető mintázatban zsírszövettel bőven átszótt hashártyaképződmény”, amely „a harántvastagbél előtt kötényszerűen lóg le az elülső hasfal és a belek között” (37g). A gyakorlati orvosi ágak, például a sebészet nyelvhasználatában ma is megvan: „Gosset-féle önfeltárat helyezünk a hasúri sebbe, figyelve arra, hogy a feltárató karjai és a hasfal közé bélkacs vagy cseplesz ne kerüljön” (8).

A fentebb említett 'háló' jelentésű *rece* halászati műszóként az olaszból került a magyarba, és végső soron a latin *rete* 'háló' szóra vezethető vissza. Anatómiai értelemben 'érhálózat valamely szervben' jelentéssel használták a XIX. század elején (40): „gazdag vérhajszál-recze is van ott, melytől sok ág megy be a tüsző belsejébe” (25d). Összetétele a retina régi-es *recehártya* neve „*Retina*. Idegrecze” alakban szerepel (10e); „Reczeg v. reczeideg, v. reczehártya: retina. – Netzhaut” (15e). A *rece* mai jelentése 'finom rovátkák sorozata' (ebből képzett a *recés* melléknév), illetve 'csomózással készült hálószerű kézimunka'.

A nyelvjárásokban a *bárzsing* szó – a *bőnyé*hez hasonlóan – különböző, tápcsatornával kapcsolatos állati tréstrészeket jelentett, mint 'sertés vagy szarvasmarha nyelőcsőve', 'marhabél', vagy 'zsír a disznóbél falán' (4a). Etimológiai szótáraink szerint ismeretlen eredetű. Melich a *Bodensack* 'véres hurka'

osztrák ejtésű alakjából magyarázta volna (24), cigány eredetét elvetik (33). Bár anatómiai névként a XIX. század elejétől kezdve egészen napjainkig fennmaradt, szerepét a *nyelőcső* vette át: „Oesophagus: bárzsing, nyelőcső” (11b); „A szájúregből jövő falat a garaton halad át a bárzsinghoz” (25b); „Lefelé a garat hirtelen összeszűkülve, a gége alsó szélének magasságában átmegy a nyelőcsőbe vagy magyárosabban: a bárzsingba” (37f). A kórboncolási jegyzőkönyv kivételével kiavulóban van a szakmai nyelvhasználatból (14).

A 'herezacskó' jelentésű *borék* szó a XIX. századi nyelvjárásokból vált anatómiai névvé. A *borít* igéből képzett *borék* a nyelvújításban 'levélboríték' (38), míg a nyelvjárásokban a szócsalád *burok* származékszava és annak *bürök* alakváltozata is 'magzatburok' jelentésű volt (39a, 39b). A *borék* Bugáttól kezdve lett a *scrotum* megfelelője: „A férjfiú nemző vagy tenyészrészei [...], melyek kívül látszatnak [...] a borék, a tökök, az ondózsínórok, és a mony (9f); „A here s ondózsínór a gát- s fantáj bőréből képzett zacskóban – borék, scrotum – nyugszik” (15c); „ezen függőleges vágás közel a borék jobb oldalához fusson el” (3). A *bárzsing*hoz hasonlóan szintén csak a kórboncolási jegyzőkönyvben őrződött meg (14).

NÉVÁTVITELEK TÜKÖRFORDÍTÁSOKBAN

Hasonló módon alapuló névátvitelek esetén az anatómiai jelentés rendszerint nagymértékben eltávolodott vagy el is szakadt a tájnyelvi szavak jelentésétől. A névátvitel alapjának felismerése különösen akkor nehéz, ha a szakkifejezés megalkotásakor tükörfordítás is történt. Például a nyelvjárási *bibe* (köznyelvben *bibi*) 'kis seb' jelentésű szó esetében, amelynek növénytani 'virág termőjének felső része' jelentése az eredetileg 'égett seb helye' jelentésű görög *στίγμα* tudományos névfordításaként jött létre (42).

Az anatómiai nevek köréből a *medence* jelentésfejlődését hozhatjuk példának. Ha a névadó használati tárgy kizorul a használatból, az elhomályosult kapcsolatok felismerése nehezzé válik és nem is mindig lehetséges (43). Ennek a szláv eredetű szónak az eredeti jelentése 'rézből készült tárgy' volt, ebből vezethető le az eredetileg rézből, később más anyagból készült 'mosdótál' jelentés, amely alapján a latin *pelvis* 'tálszerű edény, mosdótál' tükörfordításaként vált anatómiai névvé (7i). Elsőként Rácz Sámuelnél fordult elő: „Medentzének az az Üreg, vagy-is Ürefség nevezetik, a' mellyik a' deréknak leg alsó rézfiben vagon, és a' beretváló medentzéhez valamennyire hafonló” (32a).

Az eredeti jelentés elhalványulásával megszűnik a műszavak beágyazottsága, ez a szaknyelvből való kizorulásukhoz vezet. Tájnyelvi szó a *verőce*, a szláv *дверь* 'kapu; ajtó' kicsinyítő képzős alakjának az átvétele, 'kis kapu, ajtócska; lécajtó, rácsajtó' jelentésben főleg az Alföldön és a palóc nyelvjárási terület egy részén él (40). Anatómiai név részeként, tükörfordításban volt használatos a XIX. században: „*Vena portarum*.

Verőczer” (10g); „Benne találjuk a kilépő két májvezetékét, melyek a közös májvezetéké (ductus hepaticus) egyesülnek; továbbá a verőcze-eret (vena portae)” (25c). Mai nevén *májkapugyűjtőér*: „A portalis keringés a nevét a máj kapujába belépő májkapugyűjtőérből (v. portae hepatis) nyeri” (37b), a *verőczer* már nem él.

A *gátor* (*mediastinum*) ’(rácsos) kerítés’ jelentésben német nyelvjárásokból került a magyarba többszörös átvétellel (7f). Rokonságába tartozik a nyelvjárási *gádor* ’pince boltozott bejárat, tornác, padlás bejárata. Anatómiai jelentése műszóalkotási szándék eredménye, a „kettős hártya, mely a mellüregt és tüdőt egész hosszában két hasonló részre elválasztja” (13). Először Bugát használta: „A szív felső és hátsó részénél egy egy hosszú hézag marad; [...] Azon hártják, melyek ezen hézagokat oldalt zárják el, gátoroknak (Mediastinum) mondatnak” (9c). Napjainkra kizsoruloban van a használatból, a *Funkcionális anatómia* tankönyvben mindössze egyszer szerepel, a *gátorüreg* összetételben: „A középvonal felé tekintő felszín a gátorüreggel határos (facies mediastinalis). Ez a paramedian sagittalis állású felszín részben sima, részben a mediastinum különböző képződményei által behorpasztott” (37h).

ÖSSZEGRZÉS

Régi anatómiai neveink áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a megnevezésekben és a jelentésváltozásokban jelentős szerepet játszottak a hasonlóságon és az érintkezésen alapuló névátvitelek és a tükörfordítások is. A régi és a nyelvjárási eredetű anatómiai nevek közül azok szorulnak háttérbe a leginkább, amelyeknek van más magyar nevük is, például *remese – vastagbél, bárzsing – nyelőcső, borék – herezacskó*. Bizonyos esetekben a latin anatómiai nevek használatosak, például *bőnye* helyett az *aponeurosis*. Kivételt jelent a kórboncolási jegyzőkönyv, amelynek műfaji szabályai előírják a magyar nyelvű névhasználatot (14). Azt, hogy az adott anatómiai név fennmarad-e vagy kiavul, és mással helyettesítik, csakis a szakmai nyelvhasználat dönti el.

IRODALOM

- Adams, J. N. *Anatomical Terms Transferred from Animals to Humans in Latin* Indogermanische Forschungen 1982;87/1:90–109. DOI: 10.1515/9783110243291.90.
- Adams, J. N. *The Latin Sexual Vocabulary* London, Duckworth 1982:96.
- Arányi Lajos *A kórbonctan elemei gyógygyakorló és törvényszéki orvosok számára sokratesi modorban tárgyalva* Buda, A Kir. Magy. Egyetemi Nyomda 1864:308.
- B. Lőrinczy Éva, Hosszú Ferenc (szerk.) *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1979–2010;1:355(a), 590(b), 789(c), 4:684(d), 702(e).
- Barker Lewellys F. *Anatomical Terminology with special Reference to the [BNA]* Philadelphia, P. Blakiston’ Son & Co. 1907:47(a), 57(b). <https://doi.org/10.5962/bhl.title.31365>.
- Bene Ferenc *Az orvostudományok rövid rajzolatja. Első kötet. A’ physiologia, és a’ Hygiologia* Budán, A’ Magyar Királyi Universitas’ Betüivel 1812:44.
- Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967–1976;1:106(a), 108(b), 343(c), 363(d), 502(e), 1034(f), 2:279(g), 314(h), 871(i), 3:349(j), 376(k).
- Boros Mihály *Sebészeti műtéttan. Egyetemi tankönyv* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar Sebészeti Műtétani Intézet 2006:94.
- Bugát Pál *Az egészséges emberi test bonctudományának alapvonalai. Hempel Adolf Frídrik után németből fordítva Bugát Pál által* Pest, Trattner 1828:1:73(a), 179(b), 2:5(c), 48(d), 70(e), 102(f), 149(g), 153(h), 277(i).
- Bugát Pál *Bonctudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák–magyar szótára, melyek ezen munkában előfordulnak* Pest, Trattner 1828:2(a), 7(b), 19(c), 29(d), 32(e), 36(f), 37(g).
- Bugát Pál, Schedel Ferenc *Magyar–deák és deák–magyar orvosi szókönyv az Orvosi Tár első két évéhez* Pest, Az Orvosi Tár’ hivatalában 1833:41(a), 157(b).
- Büky Béla *A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse. 1585, 1607. I. Anatómiai szavak* Budapest, Medicina, 1967:29–132(a), 33(b).
- Czuczor Gergely, Fogarasi János *A magyar nyelv szótára I–VI. [I–V.] Pest, [VI.] Budapest, [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum 1862–1874*.
- Fogarasi Katalin *A kórboncolási jegyzőkönyv terminológiájának sajátosságai és XXI. századi kihívásai* Porta Lingua 2017:95–108.
- Foltényi János, Rhédey Antal *Az emberbonctan tankönyve tekintettel az élettani indokolásra s a gyakorlati alkalmazásra. Irta németül Dr. Hyrtl József osztrák bonctanár. Bonctani szótárral* Budán, Nyomatott a Kir. Egyetemi Nyomda betüivel 1849:83(a), 510(b), 571(c), 810(d), 947(e).
- Glare, P. G. W. (ed.) *Oxford Latin Dictionary* Oxford, Clarendon Press 1968.
- Gombocz Zoltán, Melich János *Magyar etymologiai szótár. I. kötet* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia 1914–1930:526.
- Keszler Borbála *A régi magyar orvosi nyelv forrásai és stípusai* Magyar Orvosi Nyelv 2005;1:37–49.
- Keszler Borbála *A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv* Magyar Nyelvőr 2004;128/4:494–501.
- Kiss Jenő, Pusztai Ferenc *Magyar Nyelvtörténet* Budapest, Osiris Kiadó 2003.
- Kiss Lajos *Térdrkalács* Magyar Nyelv 1968;64:453–5.
- Lenhossék Mihály *Az ember anatómiája 2*. Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1923:108.
- Magyar és német zsebszótár. Második, vagy német–magyar rész. Buda, A’ Magyar Kir. Egyetem’ betüivel 1835.
- Melich János *Pocak* Magyar Nyelvőr 1899;28:516–7.
- Mihalkovics Géza *A leíró emberbonctan és a tájbonctan tankönyve szövettani és fejlődéstani vázlatokkal* Budapest, Franklin-Társulat 1888:60(a), 687(b), 712(c), 990(d).
- Mihalkovics Géza *Általános bonctan. A Magyar Orvosi Könyvtár Társulat Könyvtára 38*. Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomdája 1881:247.
- Mokány Sándor *Magyar szófejtések* Nyelvtudományi értekezések 105. Budapest, Akadémiai Kiadó 1980:40–1.
- Molnár János *Orvosi törvény, melyet a’ két ns. magyar haza’ hasznára készített Molnár János Székes-Fejérvárott, Özvegy Számmer Klára’ betüivel* 1814:215.

29. Pesti Gábor *Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae* Wienn, Hans Singriener 1538.
30. Pólya József *Az ember nemi tekintetben. I. Férfi nemi részek boncz- és élettana* 1848:53. Magyar történeti szövegtár, http://clara.nytud.hu/mts/run.cgi/first_form (letöltve: 2023. június 30.).
31. Purgstaller József *A bölcsészet elemei. I. kötet. Lélektan. Második, bővített kiadás* Pesten, Hartleben K. A. tulajdona 1846:157.
32. Rácz Sámuel *A borbélyágnak eleji, mellyeket németül, 's deákul kiadott Plenck József* Pesten és Budán, Weingand és Köpf 1782:20(a), 46(b), 51(c), 52(d).
33. Schirm, Anita *A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai* Nyelvtudomány – Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica 2006;43/2:149–63.
34. Szamota István *A schlagli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. A szójegyzék fényképével* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia 1894.
35. Szamota István *A Murmelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból* Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája 1896.
36. Szarvas Gábor *Kérdések és feleletek* Magyar Nyelvőr 1886;15:315–7.
37. Szentágothai János, Réthelyi Miklós *Funkcionális anatómia I–III. Nyolcadik kiadás* Budapest, Medicina 2006;1:289(a), 308(b), 309(c), 2:46(d), 114(e), 144(f), 157(g), 228(h).
38. Szily Kálmán (szerk.) *A magyar nyelvújítás szótára. Reprint* Budapest, Nap Kiadó 1902.
39. Szinnyi József (szerk.) *Magyar tájszótár* Budapest, Hornyánszky Viktor 1897–1901:1:199(a), 208(b), 289(c), 2:256(d), 270(e), 276(f).
40. Új magyar etimológiai szótár, <https://uesz.nytud.hu/index.html> (letöltés: 2023. június 30.).
41. Úrhegyi Emília *Remek* Magyar Nyelv 1969;65:431–7.
42. Varga Éva Katalin *A természettudományos szaknyelvek állapota a Czuczor-Fogarasi-Szótár tükrében* In: Horváth Katalin, H. Tóth Tibor, Ferenczi Gábor (szerk.) *Czuczor-Fogarasi-tanácskozás A magyar nyelv szótára pótkötetének megjelenése alkalmából: Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 13-án rendezett tanácskozáson elhangzott előadásokból* Budapest, Magyarágkutató Intézet 2019:125–41.
43. Varga Éva Katalin *Szláv eredetű magyar anatómiai nevek* In: Csehily József, Végvári Valentyina, Wolosz Róbert (szerk.) *A magyar–szláv kapcsolatok: múlt és jelen című nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete*: Pécs, 2016. október 13–14. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK Szláv Filológia Tanszék 2017:193–200.
44. Varga Éva Katalin *Anatómiai nevek névalkotása Apáczai Enciklopédiájában* In: Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék 2015:201–12.
45. Varga Éva Katalin *Latin és német minták Bugát anatómiai neveiben* In: Parapatics Andrea, Csernák-Szuhánszky Debóra (szerk.) *Félúton 7.: A hetedik Félúton konferencia (2011) kiadványa* Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola 2012:1–8.
46. Varjas Béla (szerk.) *XVI. századi magyar orvosi könyv* Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet 1943:48(a), 328(b), 329(c), 334(d).
47. Zoltán András *Szemérem* Magyar Nyelv 1996;92:473–5.
48. Ушаков Д. Н. *Толковый словарь русского языка. Том I–II.* Москва, Советская Энциклопедия 1938–1935.
49. Фасмер, Макс *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева.* Москва, Прогресс 1986–87.

Szabó T. Attila

KÖDBEN

Hermann Hesse után

Különös kószálni ködben.
Szikla, bokor magányos.
Társai eltűntek körben.
Egyik se páros.

Engem is sok barát kísért,
amíg napfényben éltem.
De most, mikor bealkonyult,
eltűntek mind a ködben.

A ködöt ki nem ismeri
bölcs bizony nem lehet.
Az idő észrevétlenül
szétválaszt lelkeket.

Különös kószálni ködben.
Az életünk – magány.
Végül Te is rádöbbsz,
hogy egyedül vagy ám!